

BYERKINOV B.B.

INSTITUTIONAL IQTISODIYOT

Toshkyent-2010

**O‘ZBYEKISTON RYESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**TOSHKYENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVYERSITYETI
INSTITUTSIONAL VA IQTISODIY TADQIQOTLAR MARKAZI**

BYERKINOV B.B.

INSTITUTSIONAL IQTISODIYOT

O‘quv qo‘llanma

O‘zbekiston Ryespublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazitligi tomonidan oily o‘quv yurtlarida ilmiy-uslubiy birlashmalar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi kyengash tomonidan oily o‘quv yurtlarining 340000 – Iqtisodiyot ta‘lim yo‘nalishining talabalari uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan

Toshkent-2011

Toshkyent davlat iqtisodiyot univversityeti ilmiy kyengashi tomonidan chop etishga tavsiya etilgan.

Mas'ul muharrir:
iqtisod fanlari doktori, profyessor
Bekmurodov A.Sh.

Taqrizchilar:
T.Sh.Shodiyev, iqtisod fanlari doktori, profyessor,
H.P.Abulqosimov, iqtisod fanlari doktori, profyessor.

Byerkinov Bazarbay Byerkinovich.

Institutsional iqtisodiyot: o'quv qo'llanma / B.B.Byerkinov; O'zR oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Toshkyent davlat iqtisodiyot univversityeti, Institutsional va iqtisodiy tadqiqotlar markazi. – Toshkyent, 2011. – 215 b.

O'quv qo'llanma "Institutsional iqtisodiyot" fani dasturiga muvofiq yozilgan bo'lib, unda ushbu fanning myetodologik asoslari, pryedmyeti va asosiy tushunchalarining mazmun-mohiyati yoritilgan. Shuningdyek, qo'llanmada jamiyatda rasmiy va norasmiy institutlarning roliga, bozor instituti, shartnomalar, transaktsiya xarajatlari, xufyona iqtisodiyot, mulkchilik, firma, davlat va uy xo'jaligi nazariyalarining asoslarini yoritishga kyeng o'rin byerilgan.

Qo'llanma oliy o'quv yurtlarining bakalavriat yo'nalishi talabalari, magistrantlar, aspirantlar hamda o'qituvchilar, Shuningdyek institutlar iqtisodiyoti masalalari bilan qiziquvchi mutaxassislar uchun mo'ljallangan.

Учебное пособие написано согласно программе дисциплины "Институциональная экономика" и в нем освещены методологические основы и предмет этой дисциплины, суть основных понятий. А также в пособии уделено особое внимание освещению роли формальных и неформальных институтов в обществе, института рынка, основ теорий контрактов, трансакционных издержек, внезаконной экономики, собственности, фирмы, государства и домохозяйства.

Пособие предназначено студентам, магистрантам, аспирантам и преподавателям вузов, а также тем, кто интересуется вопросами экономики институтов.

Tutorial was written according to program of “Institutional economy” discipline and highlighted methodology basics and subject of discipline, the essence of the main concept. Also, in tutorial attend role of formal and informal institutes in society, highlighted basics of contract theory, transaction expenses, illegal economy, private property, firms, state and households.

Tutorial is recommended to students, undergraduates, postgraduates and teachers of higher education, also to all who is interesting with institute economy subject.

Mundarija

Kirish	17
 1-BOB. INSTITUTSIONAL NAZARIYALARNING PAYDO BO‘LISHI VA RIVOJLANISHI	
1.1. Institutsional nazariyalarning paydo bo‘lishi va rivojlanishi tarixi	20
1.2. Institutsionalizmning myetodologik asoslari va Institutsional tahlilda boshlang‘ich nuqta masalasi	25
1.3. NyeoInstitutsional nazariyaning asosiy yo‘nalishlari	28
1.4. Institutsional iqtisodiyotning rivojlanish xususiyatlari.....	29
Xulosa.....	31
Tayanch so‘zlarva iboralar.....	32
Takrorlash uchun savollar.....	32
 2-BOB. INSTITUTLAR VA ULARNING JAMIYAT RIVOJLANISHIDAGI ROLI	
2.1. “Institut” va “norma” tushunchalarining mohiyati	33
2.2. Rasmiy va norasmiy normalar va ularning shakllanishi.....	38
2.3. Institutsional matrisa.....	40
2.4. Institutsional o‘zgarishlar va institutlarning o‘zaro bog‘liqligi	42
Xulosa.....	45
Tayanch so‘zlar va iboralar.....	46
Takrorlash uchun savollar.....	46
 3-BOB. O‘YINLAR NAZARIYASI VA O‘ZARO HAMKORLIKLARNI MODYELLASHTIRISH	
3.1. O‘yinlar nazariyasining asosiy tushunchalari	48
3.2. Muvozanatlar turlari va ularni qidirish yo‘llari	49
3.3. O‘yinlar nazariyasi tayanch modyellarining tasnifi	52
Xulosa.....	55
Tayanch so‘zlar va iboralar.....	56
Takrorlash uchun savollar.....	56
 4-BOB. RYEJA INSTITUTI VA BOZOR INSTITUTI	
4.1. Iqtisodiyot konstitusiyalarining shakllanishi	57
4.2. Buyruqbozlik iqtisodiyoti normalari.....	58

4.3. Bozor konstitusiyasi normalari.....	59
4.4. Mulkchilik huquqlarini iqtisodiy asoslash.....	63
Xulosa.....	65
Tayanch so‘zlar va iboralar.....	65
Takrorlash uchun savollar.....	65

5-BOB. TRANSAKTSIYA VA TRANSFORMATSION XARAJATLARI HAMDA ULARNI TAHLIL QILISHGA NISBATAN YONDASHUVLAR

5.1. Transaksiya xarajatlari va ularni tahlil qilishga nisbatan Kouz – Uilyamson yondashuvi	67
5.2. Transformatsion xarajatlari va ularni tahlil qilishga nisbatan Nort yondashuvi	72
5.3. Transaksiya xarajatlarini optimallashtirish tajribasi	73
Xulosa.....	80
Tayanch so‘zlar va iboralar.....	81
Takrorlash uchun savollar.....	81

6-BOB. XUFYONA IQTISODIYOT

6.1. Xufyona iqtisodiyotning kyelib chiqishi sabablari	83
6.2. Xufyona iqtisodiyot turlarining tasnifi va uni baholashga nisbatan yondashuvlar	86
6.3. Xufyona bozor Institutsional tizim sifatida	92
6.4. Jahonda xufyona iqtisodiyot	95
Xulosa.....	96
Tayanch so‘zlar va iboralar.....	97
Takrorlash uchun savollar.....	97

7-BOB. MULK HUQUQLARI NAZARIYASI VA MULKCHILIK SHAKLLARI RIVOJLANISHINING EVOLYUSIYASI

7.1. Mulk huquqlari nazariyasining asosiy qoidalari	99
7.2. Mulkchilik ta’riflarining tahlili	102
7.3. Mulkchilik munosabatlarini amalga oshirishning tarixiy shakllari	104
7.4. Mulkiy huquqlar.....	109
7.5. Mulkiy xuquqlar taqsimotining tahlili.....	113
Xulosa.....	123
Tayanch so‘zlar va iboralar.....	124
Takrorlash uchun savollar.....	124

8-BOB. SHARTNOMALAR NAZARIYASI

8.1. Shartnoma tushunchasi.....	125
8.2. Sotish to'g'risidagi shartnoma va yollash to'g'risidagi shartnoma.....	127
8.3. Shartnomalarning xillari.....	129
8.4. Tashkilot tushunchasi va institut bilan tashkilot o'rtasidagi chegara	132
8.5. Qishloq xo'jaligida shartnoma munosabatlari.....	137
Xulosa.....	141
Tayanch so'zlar va iboralar.....	142
Takrorlash uchun savollar.....	142

9-BOB. FIRMA NAZARIYASI

9.1. «Printsipal» va «agyent» o'zaro munosabatlari muammosi.....	143
9.2. «Printsipal-agyent» muammolarini hal etish variantlari.....	145
9.3. Firmaning ichki tuzilmasi.....	149
9.4. Firmalar tipologiyasi. Firmani rivojlantirish trayektoriyasi.....	151
9.5. Firmalarning asosiy xillari.....	152
Xulosa.....	161
Tayanch so'zlar va iboralar.....	161
Takrorlash uchun savollar.....	164

10-BOB. TASHKILOTNI AMALIY TAHLIL QILISH NAZARIYASI

10.1. Transaksiya xarajatlarining ordinalistik nazariyasi asosida tashkiliy tuzilmalarni amaliy tahlil qilish	165
10.2. Firma balansi uning tarkibi to'g'risidagi axborot manbai sifatida.....	169
10.3. Firma ichidagi nizolarni kyeliShuvlar nazariyasi asosida tahlil qilish va hal etish.....	175
Xulosa.....	177
Tayanch so'zlar va iboralar.....	177
Takrorlash uchun savollar.....	178

11-BOB. FIRMANING TASHKILIY-HUQUQIY SHAKLINI TAHLIL QILISH

11.1. Mulkiy xuquqlarning tavsiflanishi.....	179
11.2. Tashkiliy-huquqiy shaklni tanlash myezonlari.....	180

11.3. Tashkiliy-huquqiy shakl firmaning stratyegiyasi haqida axborot manbasi sifatida	184
Xulosa.....	188
Tayanch soʻzlar va iboralar.....	188
Takrorlash uchun savollar.....	189

12-BOB. DAVLAT INSTITUTSIONAL TASHKILOT SIFATIDA

12.1. Davlatning funksiyalari.....	190
12.2. Davlatning Institutsional tabiati.....	192
12.3. Davlatning mohiyati va uning taʼrifi	193
12.4. Davlatning shartnomaviy va ekspluatatorlik konsyepsiyasi	194
12.5. Davlatning «muvaffaqiyatsizliklari»	196
Xulosa.....	198
Tayanch soʻzlar va iboralar.....	199
Takrorlash uchun savollar.....	199

13-BOB. DAVLATLAR XILI

13.1. Davlat va «printsipal-agyent» muammosi.....	200
13.2. «Shartnomaviy» davlat tushunchasi.....	201
13.3. «Ekspluatatorlik» davlati tushunchasi	203
13.4. Davlat xususiyatini baholash usullari va myezonlari	204
13.5. Korrupsiya muammosi.....	206
Xulosa.....	209
Tayanch soʻzlar va iboralar.....	210
Takrorlash uchun savollar.....	210

14-BOB. UY XOʻJALIGI VA UNING XILLARI

14.1. Uy xoʻjaligi iqtisodiyot subʼyekti sifatida.....	211
14.2. Uy xoʻjaligi faoliyat koʻrsatishida mutaassiblikning roli.....	213
14.3. Uy xoʻjaligining xillari	215
Xulosa.....	218
Tayanch soʻzlar va iboralar.....	220
Takrorlash uchun savollar.....	220

Adabiyotlar roʻyxati.....	221
Glossariy.....	226
Ilovalar.....	233

Содержание

Введение	17
 ГЛАВА 1. ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫХ ТЕОРИЙ	
1.1. История возникновения и развития институциональных теорий.....	20
1.2. Методологические основы институционализма и вопрос начальной точки в институциональном анализе.....	25
1.3. Основные направления неоинституциональной теории.....	28
1.4. Особенности развития институциональной экономики.....	29
Заключение.....	31
Ключевые слова и фразы.....	32
Вопросы для повторения.....	32
 ГЛАВА 2. ИНСТИТУТЫ И ИХ РОЛЬ В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА	
2.1. Суть понятий «институт» и «норма».....	33
2.2. Формальные и неформальные нормы и их формирование.....	38
2.3. Институциональная матрица.....	40
2.4. Институциональные изменения и взаимосвязи институтов....	42
Заключение.....	45
Ключевые слова и фразы.....	46
Вопросы для повторения.....	46
 ГЛАВА 3. ТЕОРИЯ ИГР И МОДЕЛИРОВАНИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ	
3.1. Основные понятия теории игр	48
3.2. Типы равновесий и пути их поиска	49
3.3. Классификация ключевых моделей теории игр	52
Заключение.....	55
Ключевые слова и фразы.....	56
Вопросы для повторения.....	56
 ГЛАВА 4. ИНСТИТУТ ПЛАНА И ИНСТИТУТ РЫНКА	
4.1. Формирование конституций экономики	57
4.2. Нормы командной экономики	58
4.3. Нормы рыночной экономики	59

4.4. Экономическое обоснование прав собственности	63
Заключение.....	65
Ключевые слова и фразы.....	65
Вопросы для повторения.....	65

ГЛАВА 5. ТРАНСАКЦИОННЫЕ И ТРАНСФОРМАЦИОННЫЕ ИЗДЕРЖКИ И ПОДХОДЫ К ИХ АНАЛИЗУ

5.1. Трансакционные издержки и подход Коуза-Уильямсона к их анализу	67
5.2. Трансформационные издержки и подход Норта к их анализу	72
5.3. Опыт оптимизации трансакционных издержек.....	73
Заключение.....	80
Ключевые слова и фразы.....	81
Вопросы для повторения.....	81

ГЛАВА 6. ВНЕЛЕГАЛЬНАЯ ЭКОНОМИКА

6.1. Причины возникновения внелегальной экономики.....	83
6.2. Подходы к оценке и классификации видов внелегальной экономики	86
6.3. Внелегальный рынок как институциональная система	92
6.4. Внелегальная экономика в мире.....	95
Заключение.....	96
Ключевые слова и фразы.....	97
Вопросы для повторения.....	97

ГЛАВА 7. ТЕОРИЯ ПРАВ СОБСТВЕННОСТИ И ЭВОЛЮЦИЯ РАЗВИТИЯ ФОРМ СОБСТВЕННОСТИ

7.1. Основные положения теории прав собственности.....	99
7.2. Анализ определений собственности.....	102
7.3. Исторические формы реализации отношений собственности	104
7.4. Имущественные права.....	109
7.5. Анализ разделения имущественных прав.....	113
Заключение.....	123
Ключевые слова и фразы.....	124
Вопросы для повторения.....	124

ГЛАВА 8. ТЕОРИЯ КОНТРАКТОВ

8.1. Понятие контракта.....	125
8.2. Контракт о продаже и контракт о найме	127
8.3. Типы контрактов.....	129
8.4. Понятие организации и граница между институтом и рынком	32
8.5. Договорные отношения в сельском хозяйстве.....	137
Заключение.....	141
Ключевые слова и фразы.....	142
Вопросы для повторения.....	142

ГЛАВА 9. ТЕОРИЯ ФИРМЫ

9.1. Проблема взаимоотношений «приципала» и «агента»	143
9.2. Варианты решения проблем «приципала-агента»	145
9.3. Внутренняя структура фирмы.....	149
9.4. Типология фирм. Траектория развития фирмы.....	151
9.5. Основные виды фирмы.....	152
Заключение.....	161
Ключевые слова и фразы.....	161
Вопросы для повторения.....	164

ГЛАВА 10. ТЕОРИЯ ПРАКТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ОРГАНИЗАЦИИ

10.1. Практический анализ организационных структур на основе ординалистической теории трансакционных издержек	165
10.2. Баланс фирмы как источник информации о ее структуре.....	169
10.3. Анализ и разрешение внутрифирменных конфликтов на основе теории соглашений	175
Заключение.....	177
Ключевые слова и фразы.....	177
Вопросы для повторения.....	178

ГЛАВА 11. АНАЛИЗ ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВОЙ ФОРМЫ ФИРМЫ

11.1. Характеристика имущественных прав.....	179
11.2. Критерий выбора организационно-правовых форм	180
11.3. Организационно-правовая форма как источник информации о стратегии фирмы	184
Заключение.....	188
Ключевые слова и фразы.....	188

Вопросы для повторения.....	189
ГЛАВА 12. ГОСУДАРСТВО КАК ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ	
12.1. Функции государства.....	190
12.2. Институциональная природа государства.....	192
12.3. Суть и определение государства.....	193
12.4. Контрактная и эксплуататорская концепция государства.....	194
12.5. «Провалы» государства.....	196
Заключение.....	198
Ключевые слова и фразы.....	199
Вопросы для повторения.....	199
ГЛАВА 13. ТИПОЛОГИЯ ГОСУДАРСТВ	
13.1. Государство и проблема «принципала-агента».....	200
13.2. Понятие «Контрактное» государство.....	201
13.3. Понятие «Эксплуататорское государство»	203
13.4. Методы и критерия оценки характера государства.....	204
13.5. Проблемы коррупции.....	206
Заключение.....	209
Ключевые слова и фразы.....	210
Вопросы для повторения.....	210
ГЛАВА 14. ДОМАШНЕЕ ХОЗЯЙСТВО И ЕГО ТИПЫ	
14.1. Домашнее хозяйство как субъект экономики.....	211
14.2. Роль рутины в функционировании домашнего хозяйства.....	213
14.3. Типы домашних хозяйств.....	215
Заключение.....	218
Ключевые слова и фразы.....	220
Вопросы для повторения.....	220
Список литературы	221
Глоссарий	226
Приложения	233

Content

Introduction	17
 CHAPTER 1. ORIGINS AND DEVELOPMENT OF INSTITUTIONAL THEORY	
1.1. History of origins of institutional theory.....	20
1.2. Methodological basis of institutionalism and question of starting point in institutional analysis	25
1.3. Main directions of neoinstitutional theory.....	28
1.4. Features of development of institutional economy	29
Conclusion.....	31
Key words and phrases.....	32
Questions for review.....	32
 CHAPTER 2. INSTITUTIONS AND THEIR ROLE IN SOCIAL DEVELOPMENT	
2.1. Meaning of terms “institution” and “norm”.....	33
2.2. Formal and informal norms and their formation.....	38
2.3. Institutional matrix.....	40
2.4. Institutional changes and interrelation of institutions.....	42
Conclusion.....	45
Key words and phrases.....	46
Questions for review.....	46
 CHAPTER 3. GAME THEORY AND INTERRELATION MODELING	
3.1. Main concepts of game theory	48
3.2. Types of equilibrium and ways of searching them.....	49
3.3. Classification of key models of game theory	52
Conclusion.....	55
Key words and phrases.....	56
Questions for review.....	56
 CHAPTER 4. INSTITUTION OF PLAN AND INSTITUTION OF MARKET	
4.1. Formation of constitutions of economics.....	57
4.2. Norms of command conomy.....	58
4.3. Norms of market economy.....	59

4.4. Economic justification of property rights.....	63
Conclusion.....	65
Key words and phrases.....	65
Questions for review.....	65

CHAPTER 5. TRANSACTIONAL AND TRANSFORMATIONAL COSTS AND APPROACHES TO THEIR ANALYSIS

5.1. Transactional costs and Coase - Williamson's approach to their analysis	67
5.2. Transformational costs and Nort's approach to their analysis.....	72
5.3. Experience of optimisation of transactional costs.....	73
Conclusion.....	80
Key words and phrases.....	81
Questions for review.....	81

CHAPTER 6. ILLEGAL ECONOMY

6.1. Reasons for illegal economy derivation.....	83
6.2. Approaches to valuation and classification of types of illegal economy.....	86
6.3. Illegal market as an institutional system.....	92
6.4. Illegal economy in the world.....	95
Conclusion.....	96
Key words and phrases.....	97
Questions for review.....	97

CHAPTER 7. THEORY OF PROPERTY RIGHTS AND EVOLUTION OF FORMS OF PROPERTY

7.1. Main regulations of property rights theory.....	99
7.2. Analysis of property definitions.....	102
7.3. Historical forms of realisation of property relationship.....	104
7.4. Property rights.....	109
7.5. Property rights division analysis.....	113
Conclusion.....	123
Key words and phrases.....	124
Questions for review.....	124

CHAPTER 8. THEORY OF CONTRACTS

8.1. Definition of contract.....	125
8.2. Sale contract and hire contract.....	127
8.3. Types of contracts.....	129
8.4. Definition of organisation and boundary between institution and market	132
8.5. Contractual relationships in agriculture.....	137
Conclusion.....	141
Key words and phrases.....	142
Questions for review.....	142

CHAPTER 9. THEORY OF FIRM

9.1. Problem of relationship of “principal” and “agent”	143
9.2. Versions of solving “principal - agent” problem....	145
9.3. Internal structure of firm.....	149
9.4. Typology of firm. Firm development path.....	151
Conclusion.....	161
Key words and phrases.....	161
Questions for review.....	164

CHAPTER 10. THEORY OF PRACTICAL ANALYSIS OF ORGANISATION

10.1. Practical analysis of organisational structure on the basis of ordinal theory of transactional costs	165
10.2. Balance sheet of firm as a source of information on its structure	169
10.3. Analysis and solution of intercompany conflicts on the basis of agreement theory	175
Conclusion.....	177
Key words and phrases.....	177
Questions for review.....	178

CHAPTER 11. ANALYSIS OF ORGANISATIONAL AND LEGAL FORMS OF FIRM

11.1. Characteristics of property rights.....	179
11.2. Criteria of selection of organisational and legal forms.....	180
11.3. Organisational and legal form as source of information about strategy of firm	184
Conclusion.....	188
Key words and phrases.....	188

Questions for review.....	189
 CHAPTER 12. STATE AS INSTITUTIONAL ORGANISATION	
12.1. Functions of state.....	190
12.2. Institutional nature of state.....	192
12.3. Substance and definition of state.....	193
12.4. Contractual and exploitation concepts of state.....	194
12.5. “Failures” of state.....	196
Conclusion.....	198
Key words and phrases.....	199
Questions for review.....	199
 CHAPTER 13. TYPOLOGY OF STATE	
13.1. State and “principal - agent” problem.....	200
13.2. “Contract” state concept.....	201
13.3. “Exploiter” state concept.....	203
13.4. Methods and criteria of evaluation of state.....	204
Conclusion.....	209
Key words and phrases.....	210
Questions for review.....	210
 CHAPTER 14. HOUSEHOLD AND ITS TYPES	
14.1. Household as an entity of economy.....	211
14.2. Role of routine in household functioning.....	213
14.3. Types of household	215
Conclusion.....	218
Key words and phrases	220
Questions for review.....	220
 Literature.....	 221
Glossary.....	226
Appendixes.....	233

Kirish

Har qanday jamiyat institutsional muhitini tashkil etuvchi ma'lum bir institutlar doirasida faoliyat yuritadi va rivojlanib boradi.

O'zbekistonda mustaqillikning dastlabki yilidan boshlab byeshta tamoyil asosida¹ bosqichma-bosqich amalga oshirilgan islohotlar jarayonida ijtimoiy-iqtisodiy hayotning barcha sohalarida o'zgarishlarga erishildi, iqtisodiyotning yangi xo'jalik yurituvchi sub'yektlari – yirik aktsiyadorlik jamiyatlari, xolding kompaniyalar va xususiy mulkchilikning turli shakllari barpo etildi. Shu bilan bir vaqtda ular faoliyat yuritishi shartlarini byelgilab byeruvchi rasmiy qoidalar (konstitusiya, qonunlar, farmonlar va b.) hamda milliy qadriyatlar, urf-odatlar va boshqa norasmiy normalarni o'z ichiga olgan Institutsional asoslar yaratildi. Bularning barchasi jamiyatda mulkchilik, ishlab chiqarish va taqsimot munosabatlarining takomillashuviga, moddiy, tabiiy va myehnat ryesurslaridan samarali foydalanishga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Shu bois Institutsional muhitni faollashtirish, faoliyat ko'rsatayotgan iqtisodiyotning rivojlanish qonuniyatlarini bilish, uni modyernizasiya qilish yo'llarini tanlash va xavf-xatarning oldini olishning samarali vositasi zarur. Intistusional iqtisodiyot, shubhasiz, ana shunday vositalardan biri hisoblanadi.

Institutsional iqtisodiyot – bu iqtisodiy nazariya va xo'jalik amaliyotini Institutsional o'zgarishlarning o'zaro bog'liqligida o'rganuvchi zamonaviy iqtisodiy fikrlarning ilmiy yo'nalishlaridan biridir. Ushbu yo'nalish G'arb mamlakatlari iqtisodiyotining rivojlanishi, talab va taklif qonunlarining ishlashi, xo'jalik yurituvchi sub'yektlarning hulq-atvori, bozor va ma'muriy myexanizmlarning faoliyat ko'rsatishi, iqtisodiy o'sish va shu kabi boshqa bir qator jarayonlar va hodisalarni o'rganishda kyeng tadbiiq etib kyelinmoqda.

Shularni hisobga olgan holda ushbu nazariyani kyeng o'rganish va undan O'zbekiston iqtisodiyotida institutsional islohotlarni chuqurlashtirish hamda barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashning muhim nazariy asosi sifatida foydalanish mamlakatimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishga xizmat qiladi.

Hozirgi kunda Institutsional iqtisodiyot fani iqtisodiy nazariyaning uzviy bir yo'nalishi sifatida dadil maydonga chiqdi. Ushbu fan o'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan qator mamlakatlarning iqtisodiyot yo'nalishida

¹ Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. – T.: "O'zbekiston", 1995, - 269 b.

kadrlar tayyorlovchi oliy o'quv yurtlarida kyeng o'qitilmoqda va mazkur fan bo'yicha kafyedralar tashkil etilgan.

E'tiboringizga havola etilayotgan ushbu o'quv qo'llanmada neoinstitutsional nazariyaning metodologik asoslariga, asosiy qoidalariga, tamoyillariga, ushbu yo'nalish vakillarining ilmiy qarashlariga, jamiyatdagi rasmiy qoidalar va norasmiy normalarni muvofiqlashtirish muammosiga, norasmiy institutlarning roliga muhim ahamiyat berilgan.

Shuningdek, qo'llanmada institutsional iqtisodiyotning tadqiqot usuli sifatida o'yinlar nazariyasi va modellashtirish tavsifiga, reja va bozor institutlari faoliyati normalari hamda shartnomalar xillariga katta e'tibor qaratilgan. Transaksiya va transaktsiya xarajatlari nazariyasi, transformatsion yondashuvning o'ziga xos xususiyatlari va uning ahamiyati hamda tahliliy usullari izohlab berilgan. Qo'llanmada institutlarni yangi institutsional muhitga joriy etish jarayonlarini o'rganishga kyeng o'rin berilgan.

Ushbu qo'llanmaning asosini T.Vyeblyen, R.Kouz, D.Nort, O.Uilyamson, T.Eggyertson kabi institutsionalizm namoyondalarining jahonda tan olingan asarlariga tayangan, Mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlari olimlarining so'nggi yillar mobaynida chop etilib, neoinstitutsional nazariya doirasidagi tadqiqotlarning yangi yo'nalishlarini belgilab bergan ilmiy ishlari tashkil etadi. Bu yerda gap, birinchi galda, A.N.Olyeynik, R.I.Kapyelyushnikov, V.M.Poltyerovich, V.L.Tambovsyev, A.Ye.Shastitko kabi Rossiyalik olimlarning ilmiy tadqiqotlari hamda X.Abulqosimov, A.Byekmurodov, I.Butikov, A.Rasulyev, A.Ortiqov, T.Shodiyev, Sh.Shodmonov, A.Isaxodjayev, N.Yusupova, R.Yaushyev, A.Qodirov, S.G'ulomov kabi mamlakatimiz olimlarining O'zbekistonda o'tish davri iqtisodiyotida mulkchilik huquqi, institutsional islohotlar, transaktsiya va shartnomalar, xufyona va norasmiy iqtisodiyot nazariyalari bilan bog'liq ishlari haqida borayapti.

Ushbu o'quv qo'llanmaning paydo bo'lishida ko'p jihatdan Toshkent davlat iqtisodiyot univrsityeti kutubxonasida jamlangan institutsional iqtisodiyotga doir xorijiy mamlakatlarda, xususan, Rossiyada chop etilgan ilmiy monografiyalar, darsliklar va o'quv qo'llanmalardan kyeng foydalanish imkoniyati muhim rol o'ynadi. Shuni inobatga olgan holda, muallif qator yillar davomida univrsityet kutubxonasiga ilm manbalarini to'plagan va ularni o'quvchilarga yetkazishga o'z hissalarini qo'shgan fidoiy insonlarga, eng avvalo, O'zR Fanlar Akademyasining

akadyemigi S.S.G‘ulomovga, profyessor B.Yu.Xodiyevga, profyessor A.Sh.Byekmurodovga o‘zining samimiy minnatdorchiligini bildiradi.

Muallif ushbu qo‘llanmani sinchklab o‘qib, uni yaxshilash bo‘yicha o‘z fikr-mulohazalarini bildirgan profyessor A.Bekmurodovga, profyessor T.Shodiyevga, profyessor H.Abulqosimovga, dosyent N.O‘rmonovga hamda qo‘llanmaning kompyutyer matnini tayyorlashga katta hissa qo‘shganligi uchun ilmiy xodim M.Qorayevga ham samimiy minnatdorchilik izhor etadi.

O‘quv qo‘llanmaning mazmun-mohiyatini yanada boyitish va uni takomillashtirish yuzasidan bildirilgan xolisona fikrlarni muallifga TDIUga yo‘llashingiz mumkin.

1-BOB. INSTITUTSIONAL NAZARIYALARNING PAYDO BO‘LISHI VA RIVOJLANISHI

1.1. Institutsional nazariyalarning paydo bo‘lishi va rivojlanishi tarixi

1.2. Institutsionalizmning myetodologik asoslari va institutsional tahlilda boshlang‘ich nuqta masalasi

1.3. NyeoInstitutsional nazariyaning asosiy yo‘nalishlari

1.4. Institutsional iqtisodiyotning rivojlanish xususiyatlari

1.1. Institutsional nazariyalarning paydo bo‘lishi va rivojlanishi tarixi

Ilmiy iqtisodiy nazariyalar shakllanishi XVII asrda Yevropada dastlab V.Pyetti, Buagil’byer, kyeyinroq esa, A.Smit va D.Rikardolarning klassik iqtisodiy ta’limotlari bilan tavsiflanadi. XIX asrning yetmishinchi yillariga kyelib, klassik nazariyaning K.Myengyer, M.Jyevons, L.Valras va boshqa tadqiqotchilarning faoliyati zamiridagi marjinal yondashuv bilan kyengayishi nyeoklassik nazariya sifatida A.Marshallning “Iqtisodiyot prinsiplari” asarida o‘z ifodasini topdi. Kyeyinchalik A.Marshallning qarashlari J.B.Klark izlanishlarida takomillashdi.

Nyeoklassik nazariyaning asosiy tamoyillari ikki qismdan iborat. Asosiy tamoyillarning birinchi qismini klassikaning “eski” tamoyillari, ikkinchi qismni esa, nyeoklassikaning “yangi” tamoyillari tashkil etadi. “Eski” tamoyillar “qat’iy nyegiz” bo‘lsa, “yangi” tamoyillar nyeoklassikaning «himoya qobig‘i»ni tashkil etadi.

“Eski” tamoyillarga quyidagilar kiradi:

- bozorda hamma vaqt muvozanat mavjud, u yagona Paryeto (Valras-Errou-Dobrye) optimumi talablariga mos kyeladi;
- bozorda individlar tomonidan oqilona tanlov amalga oshiriladi;
- individlarga tashqi omillar ta’sir ko‘rsatmaydi, ularning biror holatni afzal bilishi barqaror va ekzogen xususiyatga ega;
- xarajatlarning yagona turi – ishlab chiqarish xarajatlari hisobga olinadi. Ayni chog‘da ayirboshlash xarajatlari e’tiborga olinmaydi.

“yangi” tamoyillarga ko‘ra:

- bozorda ayirboshlashni amalga oshirish uchun ryesurslarning xususiy mulkni tashkil etishi asosiy zamin hisoblanadi;
- individlarda bitim to‘g‘risidagi barcha axborot mavjud;

- ayirboshlash chyegaralari kamayib boruvchi foydalilik tamoyili asosida hamda ryesurslarning dastlabki taqsimlanishidan kyelib chiqib, byelgilanadi.

Klassik nazariyaning rivojlanishida kuzatiladigan istalgan qoida tuzatishlar va aniqlashtirishlar jarayonida «Eski tamoyillar»ni tashkil qiluvchi fikrlar o‘zgarishsiz qolishini nazarda tutadi. Ular tadqiqot paradigmasi, nazariyani izchil qabul qiluvchi har qanday tadqiqotchining tanqidi qanchalik kyeskin bo‘lmasin, “eski” tamoyillardan voz kyechilmaydi. Aksincha, nazariyaning rivojlanishiga qarab uning tadqiqot pryedmyetiga «yangi tamoyil»ni tashkil qiluvchi qarashlarga doimiy tuzatishlar, yangi unsurlar kiritiladi.

«Eski» institutsionalizm nazariyasining mohiyatini yanada to‘liqroq ko‘rib chiqish uchun ushbu ilmiy yo‘nalishning ko‘zga ko‘ringan vakillari T.Vyeblyen, K.Polani va J.K.Gelbryeyt qarashlariga murojaat etish mumkin. Mashinali ishlab chiqarishning paydo bo‘lishini tahlil qilishda kapitalist bilan yollanma ishchi o‘rtasidagi munosabatlar tizimi myehnat taqsimoti qabul qiladigan quyidagi tashkiliy shakllar orqali ularning o‘zaro ta’siriga e’tibor qaratildi: tabiiy myehnat taqsimoti → koopyerasiya → manufaktura va mutlaq qo‘shimcha qiymatni shakllantirish → xususiy ishchining paydo bo‘lishi → mashinalarning paydo bo‘lishi → fabrika → nisbiy qo‘shimcha qiymatni shakllantirish.

Karl Polanining ta’kidlashicha, aynan milliy ryesurslar va myehnat bozorining shakllanishi asosida davlatning aralashuvi yotadi. G‘arbiy Yevropaning barcha ichki bozorlari mahalliy bozorlar tabiiy evolyusiyasining natijasi emas, balki davlatning aralashuvi orqali barpo etilgan.

T.Vyeblyen «Byekorchi sinf nazariyasi» (1899) [32] asaridagi odatlar to‘g‘risidagi tahlilda xolizm myetodologiyasini qo‘llaydi. Odatlar individlarning bozordagi, siyosiy sohadagi, oiladagi xatti-harakatlari doiralarini byelgilab byeruvchi institutlardan biri hisoblanadi. Insonlar xatti-harakati Vyeblyen tomonidan ikkita juda qadimiy odatdan kyelib chiqib, ta’riflanadi. Bu odatlarni u raqiblik hissiyoti (boshqalardan birinchi bo‘lish, umumiylikdan ajralib turish istagi) va mahorat hissiyoti (halol va samarali myehnat qilishga moslashish) dyeb nomlaydi. T.Vyeblyenning fikriga ko‘ra, raqiblik hissiyoti mulkchilik va bozordagi raqobatning asosida yotadi. Ushbu hissiyotning o‘zi individ o‘z tanlovini amalga oshirishda o‘z foydaliligini ko‘paytirishni emas, balki boshqalarning ko‘z o‘ngida o‘z nufuzini oshirishni ko‘zlovchi «oshkora istye’mol»ni izohlaydi. Masalan, sotib olmoqchi bo‘lgan avtomobilni tanlashda

istye'molchi uning narxiga va texnik xususiyatlariga emas, balki muayyan rusumdagi mashinaga egalik qilish orqali ta'minlanadigan nufuzga e'tiborni qaratadi.

Va nihoyat, "eski" institutsionalizm namoyondasi J.K.Gelbryeyt o'z tahlilini axborot va axborot almashuvining ishtirokchilar o'rtasida taqsimlanishi masalalaridan boshlaydi. Uning asosiy fikri – hozirgi bozorda hech kim to'liq axborotga ega emas. Har bir shaxsning bilimlari ixtisoslashgan va xususiy ahamiyatga ega, axborot to'liqligiga faqat ushbu to'liq bo'lmagan bilimlarni birlashtiruvchi tashkilot doirasida erishish mumkin, deyib ta'kidlaydi. Bunda hokimiyat alohida shaxsdan guruhga birlashgan, individuallikka ega bo'lgan tashkilotlar qo'liga o'tadi. So'ngra mazkur tashkilot individlarning xatti-harakatiga ko'rsatadigan ta'sirni tahlil qilib, individlar tavsiflarini institutsional muhit funksiyasi sifatida ko'rib chiqadi. Masalan, uning ta'kidlashicha, istye'mol talabining o'sishi istye'molchilarning o'z ichki tuyg'ulari yuqori bo'lishidan emas, balki ularni ishontirish uchun ryeklamadan faol foydalanuvchi korporasiyalar manfaatlarining o'sishidan kyelib chiqadi.

Bozor iqtisodiyoti munosabatlarining jadal rivojlanishi barobarida iqtisodiy tadqiqotlar ko'lami yanada kyengaydi va chuqurlashdi. Bu bilan hozirgi zamon iqtisodiy ta'limotlarining yirik yo'nalishlari shakllandi.

Hozirgi zamon iqtisodiy ta'limotlarini o'rganishning eng kyeng tarqalgan yondashuvlariga ko'ra, ular uchta yo'nalishni o'z ichiga oladi: nyeoklassika, Institutsionalizm va kyeynschilik. Biroq, mamlakatimizda mazkur yo'nalishlar – ayniqsa, institutsionalizm yo'nalishi sohasidagi ilmiy-nazariy, o'quv-uslubiy jabhalar yaxlit bayon etilgan adabiyotlarni yetarli, deyib bo'lmaydi.

Institutsionalizmning nazariy yo'nalish sifatida shakllanishi byevosita klassik va nyeoklassik nazariyalar bilan bog'liq. Binobarin, nyeoklassika tamoyillaridagi yuqorida ko'rsatilgan chyeklovlarni hisobga olgan holda, bozor modyelini tuzishga yo'naltirilgan nazariya – institutsionalizm hisoblanadi. Ushbu nazariyaning tadqiqot markazida institutlar – insonlar tomonidan barpo etiladigan va o'zaro hamkorlikni tarkiblovchi siyosiy, iqtisodiy hamda ijtimoiy mye'yorlar va qoidalar turadi. Institutsional nazariya qoidalari nyeoklassik yondashuvga nisbatan yangi nazariya bo'lib, bozor munosabatlarini tahlil qilishning yangi sohasidir.

Institutsionalizm bugungi kunda iqtisodiyot fanining eng tyez rivojlanib borayotgan yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu ko'proq nyeoInstitutsional iqtisodiy nazariyaga yoki yanada kyengroq qilib

aytdigan bo‘lsak, neoinstitutsional nazariyaga yoki neoinstitutsionalizmga taalluqli.

Ilmiy manbalar [30, 32, 34, 40, 41, 47] guvohlik byerishicha, neoinstitutsionalizm chuqur tarixiy ildizga ega. XIX asr oxiri – XX asr boshida yuzaga kyelgan “eski” institutsionalizmning asoschilari bo‘lib T.Vyeblyen, J.R.Kommons va U.Mitchyellar hisoblanishadi. Hozirgi zamon iqtisodchilari ularning ishlaridan bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan va iqtisodiyot fanining an’anaviy usullari yordamida izohlanishi qiyin bo‘lgan jarayonlarni tahlil qilish imkonini byeruvchi g‘oyalarni topmoqda.

Biroq o‘tgan asrning 60-70 yillarigacha institutsional yo‘nalish ancha sust rivojlangan. Kyeyinchalik eski g‘oyalar ikkinchi bosqich institutsionalistlari – J.K.Gelbryeyt, R.Xaylbronyer, F.Pyerru, J.Furastye, G.Myurdal va boshqalarning ishlarida o‘z ifodasini topgan.

“Eski” (zamonaviy) institutsionalizmning uchinchi bosqichi asosan J.Xodjson boshchiligidagi [55] “kyembridj maktabi” olimlarining faoliyati bilan bog‘liq.

Shu bilan birga turli iqtisodiy maktablarga mansub bir qator iqtisodchilar [30, 31] institutsional tizimlarni tahlil qilish bilan shug‘ullanib, o‘z tadqiqotlarida institutsional yondashuvdan byevosita yoki bilavosita foydalanishgan.

Institutsional nazariyaning ko‘p sonli masalalarini yorituvchi adabiyotlarda [31, 39, 40, 50, 56] Institutsionalizm turli yo‘nalishlarining myetodologik xususiyatlari to‘g‘risidagi fikr-mulohazalarga katta ahamiyat byerilgan.

“Eski” institutsionalizm bilan neoinstitutsionalizm da ko‘plab umumiyliklar mavjud – bu institutlarni tadqiq etish, shuningdyek ijtimoiy-iqtisodiy hodisalarni o‘rganishga nisbatan evolyusion yondashuvning ayrim jihatlarini tahlil qilishdir. Umuman olganda ushbu ikkita yondashuv kyesishuv nuqtalariga ega emas.

Rossiyalik olim R.Nuryeyevning fikriga ko‘ra, “eski” institutsionalizm bilan neoinstitutsionalizm o‘rtasida, kamida, uchta asosiy farq mavjud².

1) Agar “eski” institutsionalistlar zamonaviy iqtisodiy nazariya muammolarini jamiyatdagi boshqa fanlar usullari bilan o‘rganishga intilgan holda huquq va siyosatdan iqtisodiyot tomon borishsa, neoinstitutsionalistlar bunga to‘g‘ridan-to‘g‘ri qarama-qarshi yo‘ldan

² Nuryeyev R. Institutsionalizm: vchiera, syegodnya i zavtra. V kn. «institutsionalnaya ekonomika». Uchyebnoy posobiy / A.Olyenik. –M.: INFIM, 2000. -5-7 b.

borishadi, ya'ni ular o'z tahlilida nyeoklassik iqtisodiy nazariya vositalariga tayanadi, zamonaviy mikroiqtisodiy usullarni qo'llagan holda siyosiy va huquqiy muammolarni o'rganadi.

2) "Eski" institutsionalizm asosan induktiv usulga asoslanib, alohida holatlardan umumlashtirishga tomon intildi, buning natijasida, qator iqtisodchilarning fikriga ko'ra, umumiy institutsional nazariya yuzaga kyelmadi; nyeoInstitutsionalizm dyeduktiv yo'ldan borib, nyeoklassik iqtisodiy nazariyaning umumiy tamoyillaridan ijtimoiy hayotning muayyan hodisalarini izohlashga intilmoqda.

3) "Eski" institutsionalizm radikal iqtisodiy tafakkur oqimi sifatida asosiy e'tiborni insonlar manfaatlarini himoyalovchi jamoalar (asosan, kasaba uyushmalari va hukumat) xatti-harakatiga qaratdi; nyeoinstitutsionalizm qaysi jamoa a'zosi bo'lish uning uchun foydali ekanligini o'z manfaatlariga amal qilgan holda hal etuvchi mustaqil individga e'tibor qaratadi.

4) "Eski" institutsionalizm myetodologik xolizmdan foydalanadi, uni umumiy tarzda quyidagicha ta'riflash mumkin: "institutlar birlamchi, individlar ikkilamchi". Ushbu holat nyeoInstitutsional nazariyaga asos qilib olindi.

Shu nuqtai nazardan "eski" va "yangi" Institutsional maktablarni bir biridan farqlash lozim. Ingliz iqtisodchisi J.Xodjson [55] u yoki bu yo'nalishga mansub olimlarni quyidagicha tarzda tasniflashni taklif qiladi:

"Eski" institutsional maktab: T.Vyeblyen, J.R.Kommons, U.Mitchyellar, Y.Shumpyetyer, J.K.Gelbryeyt, F.Nayt, K.Polani, K.Ayryes, G.Myurdal.

"Yangi" institutsional maktab: R.Kouz, D.Nort, O.Uilyamson, R.Poznyer, M.Olson, F.Xayyek.

J.Xodjsonning fikriga ko'ra [55], agar "eski" maktab darvinizmga asoslanib, raqobatlashuvchi institutlar to'g'risidagi asoslardan foydalangan holda institutlarning uzoq vaqt mobaynida rivojlanishini ko'rib chiqqan bo'lsa, "yangi" maktab ijtimoiy darvinizmdan yiroqlashib, o'z tadqiqotlarini myetodologik individualizm nuqtai nazaridan olib bormoqda. Shunday qilib, J.Xodjson "yangi" maktabni ko'p jihatdan tanqid qiladi. Uning ta'kidlashicha, "yangi" maktabning nochorligi shunda namoyon bo'ladi, tadqiqotlarga jamiyat o'zining "tabiiy holatida" asos qilib olingan bo'lib, unda qandaydir insoniy munosabatlar mavjud, lyekin institutlarsiz; institutlar urf-odatlar va qoidalar bilan birgalikda paydo bo'lishi, so'ngra esa insonlar tomonidan qonuniyat sifatida ochilishi hisobga olinmaydi. Masalan, K.Magnyer pulning paydo bo'lishi

muammosini tadqiq etishni jamiyatning unda pul mavjud bo'lmagan institutlardan holi bo'lgan holatini tahlil qilishdan boshlab, so'ngra esa ularning paydo bo'lishiga individual agyentlarning oqilona qarorlari natijasi sifatida qaraydi. O.Uilyamson ham asos sifatida institutlardan holi makon – institutlarsiz bozorni ko'rib chiqadi, so'ngra esa transaktsiya xarajatlarini qisqartiruvchi tuzilmalar sifatida firmalarning paydo bo'lishini tadqiq etgan. J.Xodjsonning fikricha [55], neoinstitutsional olamning bunday taxmini noto'g'ri, chunki jamiyat azaldan Institutsionallashgan. Ushbu xulosa, uning ta'kidlashicha, ko'plab iqtisodchilarning “eski” maktab Institutsionalistlarining g'oyalari qaytishiga sabab bo'ldi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, “yangi” Institutsional maktab, neoinstitutsional nazariya va yangi Institutsional iqtisodiyot – bularning barchasi bitta narsa emas. “Yangi” maktab, R.Nuryeyevning fikricha, o'z asoslariga ko'ra bir-biridan farq qiluvchi ikkita so'nggi yo'nalish: neoinstitutsionalizm uchun nyeoklassik nazariya va yangi Institutsional iqtisodiyot uchun “eski” Institutsionalizm yo'nalishlariga asos bo'lib xizmat qildi.

Yangi institutsional iqtisodiyot vakillari tomonidan nafaqat ushbu yo'nalish doirasida, balki boshqa yo'nalishlar doirasida ham tan olinib, kyeng qo'llanilgan bir nyecha nazariya ishlab chiqildi. Bular o'yinlar nazariyasi (J. Fon Nyeyman, O.Morgyenshtyern, J.Nesh) va to'liqsiz oqilonalik nazariyasi (G.Saymon) hisoblanadi [30]. Yangi institutsional iqtisodiyotning hozirgi zamon ishlanmalarini fransuz maktabi iqtisodchilari – L.Tyevyeno, O.Favro, A.Orlyean, R.Buayye va boshqalar ishlarida uchratish mumkin [30, 31].

Biroq, institutsionalistlarning bahs-munozaralari bir yo'nalishning boshq yo'nalishdan ustunligini isbotlashga qaratilgan. Bir qator iqtisodchilar, xususan, T.Eggyertsonning ta'kidlashicha³, “faqat vaqt munozaralarda hakam sifatida ishtirok etishi mumkin. Aynan myetodologik ziddiyatlar tufayli J.R.Kommons boshchiligidagi eski amyerika institutsionalistlarining urinishlari muvaffaqiyatsizlikka uchradi, chunki, 1984 yilda R.Kouz yozganidyeck, “hyech qanday nazariyaga ega bo'lmagan ular (amyerika institutsionalistlari) hali anglab yetishni talab etuvchi quruq izohli matyerialdan boshqa hyech narsani taklif eta olishmadi”.

³ Eggyerson T. Ekonomicheskoy povyedyenyi i instituti. –M.: DYELO, 2001. – S. 18-19.

1.2. Institutsionalizmning myetodologik asoslari va institutsional tahlilda boshlang'ich nuqta masalasi

Hozirgi vaqtda nyeoinstitutsional yondashuvdan nafaqat iqtisodchilar va sosiologlar, balki yuristlar va siyosatshunoslar ham foydalanishmoqda. Bu ko'proq ham jahon xo'jalik tizimini, ham alohida olingan milliy iqtisodiyotni tadqiq etishga taalluqli, chunki fundamyental tahlilni, xoh u iqtisodiy nazariya, siyosatshunoslik, sosiologiya, huquq bo'lsin, bir fan doirasida olib borib bo'lmaydi.

Hozirgi bosqichda *iqtisodiy impyerializm*⁴ iqtisodiy fanning dyeyarli barcha oqimlariga xos, biroq nyeoinstitutsionalizm u yaqqol namoyon bo'ladi, bu boshqa myetodologik asoslardan voz kyechnagan va nyeoklassikaning "qat'iy nyegizi"ni o'zgartirmagan holda jamiyat haqidagi boshqa fanlar – psixologiya, sosiologiya, siyosatshunoslik fanlarining ishlanmalaridan foydalanish imkonini byeradi. Bu hol tahlil sohasini syezilarli darajada kyengaytirib, uni boyitadi va aniqlikka yaqinlashtiradi.

Nyeoinstitutsionalizm ikkita umumiy asosdan kyelib chiqadi, birinchidan, ijtimoiy institutlar ahamiyatga ega, ikkinchidan ular nyeoklassik nazariya vositalari yordamida tadqiq etiladi. Ushbu ikki taraflama xususiyat nyeoinstitutsionalizmni "eski" Institutsionalizm va nyeoklassik nazariyadan ajratib turadi.

Nyeoinstitutsionalizm nyeoklassik nazariyadan insonning ko'paytiruvchi xatti-harakati va myetodologik individualizm tamoyillarini myeros qilib olgan holda o'tgan asrning 50-60 yillarga kyelib shakllandi. Nyeoinstitutsionalizmning ayrim variantlarida o'yinlar nazariyasidan foydalaniladi. Ayrim nyeoinstitutsionalistlar o'z tadqiqotlarida evolyusion nazariya qoidalariga tayanadi.

Biroq, ularning o'xshashligiga qaramay, nyeoinstitutsional va nyeoklassik yondashuvlarining myetodologik xususiyatlarini byelgilab byeruvchi bir qator farqlarni ajratish mumkin.

Nyeoinstitutsional nazariya ijtimoiy jarayonning ryeal faoliyat ko'rsatuvchi ishtirokchilari sifatida guruhlar yoki tashkilotlarni emas, balki alohida individlarni o'rganadi. Shu tariqa tashkilotlar ichida individlarning o'rtasida yuzaga kyeladigan munosabatlar turli tashkiliy tuzilmalarning mavjud bo'lishini izohlash uchun hal qiluvchi omil hisoblanib, nyeoinstitutsional nazariyani o'rganish ob'yekti sanaladi, ayni

⁴ Nyeoklassik yondashuvning asosida jamiyat to'g'risidagi fanlarning butun tarqoq sanalarini umumlashtirish (unifikatsiyalash) yotadi.

paytda nyeoklassik nazariyada firma “qora quti” sifatida ko‘rib chiqildi. Firmaning paydo bo‘lishi masalalari ham nyeoklassiklar nazaridan chyetda qoldi, ayni paytda nyeoInstitutsional yo‘nalish vakillarining ko‘plab ishlari, shu jumladan R.Kouz ishlari [30]ning maqsadi “firmaning mavjud bo‘lishini izohlash va uning faoliyati ko‘lamlarini byelgilab byeruvchi sabablarni qidirib topishdan iborat bo‘ldi”.

Ta’kidlash lozimki, myetodologik individualizm bir qator jarayonlarni tadqiq etish uchun ancha jiddiy chyeklovlarni byelgilaydi. Masalan, davlatni yagona, uyg‘unlashgan tarzda foliyat ko‘rsatuvchi, bo‘linmas organizm sifatida aniq tasavvur qilishga to‘liq tayangan tadqiqotni amalga oshirish muammoga aylandi; davlatning maqsadli funksiyasini ko‘paytirishga, individlar funksiyalarining qismi (agryegati) hisoblanmaydigan o‘ziga xos “ijtimoiy nye’mat funksiyasi”ga asoslangan yondashuvlardan foydalanish ham qiyindyek tuyuladi. Ikkinchi tomondan, bunday asos tadqiqot natijasida olinadigan xulosalarning amaliyot nuqtai nazaridan ahamiyatini yanada oshiradi, chunki ular ryeal ma’lumotlarga asoslanadi.

Individlar va institutlarning o‘zaro bog‘liqligini tahlil etishda boshlang‘ich nuqtaga nisbatan ikkita tamoyil mavjud. Birinchi tamoyilda institutlar individlarning manfaatlari hamda xatti-harakatlari orqali tushuntiriladi va *myetodologik individualizm* dyeb nomlanadi. Ya’ni, individ institutlarni tahlil qilishda boshlang‘ich nuqta hisoblanadi. Masalan, davlatni tavsiflashda uning fuqarolarining manfaatlari va o‘ziga xos xususiyatlaridan kyelib chiqiladi. Myetodologik individualizm tamoyilining davomi *ichki sabab natijasida vujudga kyelgan evolyusiya* konsyepsiyasidir. Ushbu konsyepsiyaga ko‘ra, institutlar insonlarning harakatlari natijasida paydo bo‘ladi dyegan taxmin ilgari suriladi. Ya’ni, individlar birlamchi, institutlar esa ikkilamchi o‘rin tutishi to‘g‘risidagi taxmin nyeoklassiklar qarashlarida o‘z aksini topgan.

Aksincha, tahlil uchun boshlang‘ich nuqta sifatida individlar emas, balki institutlar byelgilanishi ikkinchi tamoyilga asos bo‘ladi. Shu tariqa ikkinchi tamoyilda *xolizm* myetodologiyasidan foydalaniladi. Boshqacha aytganda, individlar institutlarning ta’rifidan kyelib chiqib tavsiflanadi. Institutlar esa, o‘zlari makrodarajada munosabatlar tizimini takror ishlab chiqarishda bajaradigan funksiyalar orqali izohlanadi. Endi fuqarolar o‘z hukumatini emas, balki hukumat ma’lum xildagi fuqarolarning shakllanishiga ko‘maklashadi. So‘ngra, ichki sabab natijasida vujudga kyelgan evolyusiya konsyepsiyasiga *Institutsional dyetyerminizm* g‘oyasi qarshi turadi va u muhim barqarorlashtiruvchi omil hisoblanadi. Institutlar

– o‘tmishda sodir bo‘lgan «jarayonlar natijasi» bo‘lib, ular o‘tmish holatlariga moslashgan va shuning uchun ijtimoiy mo‘rtlik, ruhiy omili hisoblanadi va barcha kyeyingi rivojlanish «doiralarini» byelgilab byeradi. Shunday qilib, xolizmda individlarning manfaatlari va xatti-harakatlari ularning o‘zaro hamkorigini oldindan byelgilab byeruvchi institutlarning tavsifi orqali izohlanadi. Ya’ni, bunda institutlar birlamchi, individlar esa, ikkilamchi o‘rin tutadi.

1.3. Nyeoinstitutsional nazariyaning asosiy yo‘nalishlari

O‘rganish sohalari va ob‘yektlarining xilma-xilligi shunga olib kyeladiki, nyeoInstitutsional nazariya mukammal nazariy tizim sifatida emas, balki bir nyecha muhim g‘oyalar bilan birlashgan yondashuvlar to‘plami sifatida namoyon bo‘ladi.

Nyeoinstitutsionalizmning asosiy yo‘nalishlari ichida o‘z mohiyatiga ko‘ra ko‘p jihatdan bir-biriga yaqin bo‘lgan quyidagi tadqiqotlarni ajratish mumkin [30, 37, 40, 42, 47, 52, 56]:

- mulk huquqi nazariyasi – R.Kouz, A.Alchiyan va G.Dyemseyes, R.Poznyer, S.Pyeyovich va YE.Furubotn – shartnomalar nazariyasiga asos bo‘ldi;

- transaktsiya xarajatlari nazariyasi – R.Kouz, O.Uilyamson, D.Nort – iqtisodiy tashkilot nazariyasi (firma nazariyasi)ga asos bo‘lib xizmat qildi – M.Aoki, A.Alchiyan va G.Dyemseyes, S.Chung, M.Jyensyen va U.Mikling, O.Uilyamson, Yu.Fama;

- ijtimoiy tanlov nazariyasi – J.Byukyenyen, T.Tallok, M.Olson – byurokratiya nazariyasi – K.Errou, V.Niskanyen, S.Parkinson; jinoyat va jazolar iqtisodiy nazariyasi – G.Byekkyer, M.Fridmyen, J.Stiglyer, M.Olson va b.; korrupsiya iqtisodiy nazariyasi – E.Kryugyer, J.Stiglyer va b.; xufyona va norasmiy iqtisodiyot nyeoInstitutsional konsyepsiyasining davomi bo‘ldi – E. dye Soto, E.Fayg, K.Xart, T.Shanin, F.Shnaydyer;

- D.Nortning institutsional evolyutsiya konsyeptsiyasi yangi iqtisodiy tarixda o‘z ifodasini topdi – B.Gustaffson, D.Nort, R.Tomas va boshkalar.

Rossiya iqtisodiyot fanida nyeoinstitutsional nazariya R.I.Kapyelyushnikov, O.S.Suxaryeva, A.N.Olyeynik, V.M.Poltyerovich, V.L.Tambovsyeva, A.Ye.Shastitko va boshqalarning ishlarida rivojlantirilgan [31, 34, 40, 41, 43, 48, 51, 56].

Xufyona va norasmiy iqtisodiyotning institutsional jihatlari A.Auzan, L.Kosals, A.Olyeynik, V.Radayev, L.Timofyeyev, Yu.Latov va boshqalarning ishida o‘z aksini topgan [41, 47, 52].

Nyeoinstitutsional nazariyaning sanab o‘tilgan yo‘nalishlari o‘rtasida ko‘plab farqlar ham, umumiy jihatlar ham mavjud. Xususan, T.Eggyertsson quyidagilarni ajratadi [59]:

Birinchi, barcha ushbu mualliflar almashuvni tartibga soluvchi qoidalar va shartnomalarga nisbatan byelgilanadigan chyeklovlarni yaqqol ko‘rinishda modyellashtirishga intilishadi, bunda andoza sifatida ko‘proq nyeoklassik modyelda mulk huquqlarining eng na‘munali yo‘lidan foydalaniladi.

Ikkinchi, to‘liq axborot va almashuvning nol darajali xarajatlari to‘g‘risidagi nyeoklassik taxminlar oydinlashtirildi, shuning uchun ijobiy transaksiya xarajatlarining oqibatlari o‘rganilmoqda.

Uchinchi, baholanadigan nye‘matlarda faqat ikkita o‘lchov – narx va sifat o‘lchovlari mavjud, dyegan oddiy taxmin ancha yumshatildi, shu sababdan iqtisodiy natijalar va iqtisodiy tashkilot uchun tovarlar va xizmatlar sifat o‘zgarishlarining oqibatlari tadqiq etilmoqda.

Yana bir bor shuni ta’kidlash lozimki, nyeoinstitutsional nazariya hozircha to‘liq shakllanmagan: ta’riflar va atamashunoslik borasida to‘liq uyg‘unlikka erishilmagan, matyematik modyellardan mikroiqtisodiy nazariyadagiga qaraganda juda kam darajada foydalanilmoqda, empirik tyestlashga katta e’tibor qaratiladi (bu ayniqsa o‘tish iqtisodiyotidagi jarayonlarni tahlil qilishda, masalan, xufyona syektorni o‘rganishda, turli ma’muriy to‘siqlarning samaradorligini tadqiq etishda yaqqol ko‘zga tashlanadi).

1.4. Institutsional iqtisodiyotning rivojlanish xususiyatlari

Institutsional iqtisodiyot rivojlanishidagi kyeyingi davr nyeoinstitutsional hamda yangi Institutsional bosqichlardan iborat. Bosqichlarning nomlanishidagi o‘xshashlikka qaramay, institutlar tahlilida prinsipial jihatdan turli konsyepsiyalar mavjud. Birinchi nomlanish nyeoklassikaning qat’iy nyegizini o‘zgarishsiz qoldiradi. Institutlar tahliliga yangi unurni kiritish nyeoklassika nazariyasining «himoya qobig‘i» to‘g‘risidagi fikrlarga tuzatishlar kiritish hisobidan yuz byeradi. Aynan shuning uchun nyeoinstitutsional iqtisodiyot «iqtisodiy

impyerializm»^{*} ga misol sifatida kyeltiriladi: an'anaviy mikroiqtisodiy quoldan voz kyechnagan holda «impyerialistlar» ilgari nyeoklassik nazariyaga byegana bo'lgan omillar – mafkura, xatti-harakat normalari, qonunlar, oila va hokazolarni tushuntirishga intilishadi. Ikkinchi nomlanish, aksincha, institutlarning nyeoklassikaning ilgarigi qoidalari bilan bog'liq bo'lmagan yangi nazariyasini yaratishga urinishni aks ettiradi.

Ronald Kouz «Firma tabiati» (1937), «Ijtimoiy xarajatlar muammosi» (1960) kabi maqolalarida birinchi bor nyeoInstitutsionalizmning tadqiqot dasturini shakllantirgan edi. Ushbu dasturda nyeoklassik nazariyaning “himoya qobig'i”ga quyidagi o'zgartirishlar kiritilgan.

Birinchi, xususiy mulk bilan bir qatorda mulkchilikning jamoaviy, davlat, aktsiyadorlik shakllari tahlil qilinadi va ularning bozorda bitimlarni ta'minlashdagi nisbiy samaradorligi taqqoslanadi. Ya'ni, mulkchilik shakllari va shartnoma shakllarining kyeng doirasi ko'rib chiqilib, ular asosida almashuv amalga oshiriladi *Mulkchilik huquqlari nazariyasi* (R.Kouz, R.Poznyer, S.Pyeyovich) va *optimal shartnoma nazariyasi* (J.Stiglis, Y.Maknil)ning tadqiqot dasturi ana shunday. Bu yerda mulkchilik huquqlarining o'rnatilishi va samarali himoyalaniishi uchun mas'ul bo'lgan davlat nazariyasi, *ijtimoiy tanlov nazariyasi* (J.Byukyenyen, G.Tallok), shuningdek, ijtimoiy tanlov nazariyasidan hosil bo'lgan *konstitusiyaviy iqtisodiyot* (V.Vanbyerg) ajralib turadi. Ayniqsa, konstitusiyaviy iqtisodiyotning vazifasi nyeoklassika, «eski» institutsionalizmning tarkibiy qismi hisoblangan «tartib nazariyasi» hamda “ijtimoiy tanlov” unsurlarini uyg'unlashtirishdan iborat.

Ikkinchidan, nyeoklassik modyelga *axborot xarajatlari*, ya'ni bitim to'g'risidagi va bozordagi vaziyat to'g'risidagi axborotni qidirish va olish bilan bog'liq xarajatlar tushunchasi kiritiladi. *Axborot nazariyasi* (J.Stiglyer) nyeoInstitutsionalizm rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Uchinchi, ishlab chiqarish xarajatlari bilan bir qatorda *transaksiya xarajatlari* mavjudligi nyeoinstitutsionalistlar tomonidan ta'kidlandi. *Transaksiya xarajatlari nazariyasi* (R.Kouz, O.Uilyamson) uchun markaziy bo'lgan ushbu atama zamirida bitimlarni amalga oshirishda yuzaga kyeladigan barcha xarajatlar tushuniladi. Transaksiya xarajatlari nazariyasi va mulkchilik huquqlari nazariyasini qo'llash

* Iqtisodiy impyerializm – nyeoklassik yondoshuv asosida jamiyat to'g'risidagi fanlarning tarqoq oilasini umumlashtirish.